

УДК 323.2

<http://orcid.org/0000-0002-6849-8672>

<http://orcid.org/0000-0002-8899-848X>

<http://doi.org/10.5281/zenodo.1295425>

В. Л. Пасісниченко, І. М. Пасісниченко

ЕТИЧНИЙ ВИМІР ІДЕЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У КОНТЕКСТІ ЇЇ СУПЕРЕЧЛИВОЇ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ

У статті аналізується критика ідеї громадянського суспільства в роботі американського соціолога Адама Селігмена “Ідея громадянського суспільства”. Цей дослідник констатує неадекватність даного поняття як засобу вирішення сучасних проблем та невизначеність як головну хибу ідеї громадянського суспільства. Нами розкривається головна теза А. Селігмена, що класична ідея громадянського суспільства - це його етичне бачення, а шотландська теоретична традиція є неперевершений взірць громадянського суспільства як етичного ідеалу соціального устрою.

Ключові слова: ідея та концепція громадянського суспільства, Шотландське Просвітництво, етичне бачення громадянського суспільства, значення поняття громадянського суспільства

В. Л. Пасисниченко, И. Н. Пасисниченко

ЭТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ИДЕИ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА В КОНТЕКСТЕ ЕЕ ПРОТИВОРЕЧИВОЙ КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИИ

В данной статье анализируется критика идеи гражданского общества в работе американского социолога Адама Селигмена «Идея гражданского общества». Этот исследователь констатирует неадекватность данного понятия как способа решения современных проблем. Нами раскрывается главный тезис А. Селигмена, что классическая идея гражданского общества это его этическое видение, а шотландская теоретическая традиция является непревзойденным образцом гражданского общества как этического идеала социального устройства.

Ключевые слова: идея и концепция гражданского общества, Шотландское Просвещение, этическое видение гражданского общества, значение понятия гражданского общества.

V. Pasisnychenko, I. Pasisnychenko

AN ETHICAL DIMENSION OF CIVIL SOCIETY IDEA IN TERMS OF ITS CONTESTED CONCEPTUALIZATION

An article deals with American sociologist A. Seligman critics of civil society idea in his book «The Idea of Civil Society». Its author considers a notion of civil society as not applicable to solve contemporary problems. We analyze in details his thesis of classical civil society idea as its ethical vision. Therefore A. Seligman`s main argument is that as far as a Scotland theoretical tradition of civil society is the best sample of this vision all latter conceptualizations .of civil society were weak and unappropriated The American sociologist also develops his understanding of different meanings of the term civil society. In particular, he distinguish

between its following three main vision. The first is civil society used mainly as a slogan which usually is not clarified. The second version means civil society as an analytical sociological concept, which is a subject of scholars studies. And finally according to A. Seligman civil society is considered as an ethical ideal or a normative concept.

Key words: civil society idea and concept, Scotland Enlightenment, ethical vision of civil society, civil society meanings

Постановка проблеми. Те, що концепцією громадянського суспільства, з одного боку, часто зловживають, а, з іншого боку, в неї вкладають багато різних й суперечливих смислів, вже є давно визнаний факт. Вражаючі колізії останніх десятирічь новітнього розвитку цієї концепції як на Сході, так і на Заході тільки підтвердили попередні нарікання на її суперечливість. Разом з тим, поступове усвідомлення такого невтішного стану речей, що супроводжується скоріше відчайдушними, ніж успішними спробами «врятувати» концепцію від невизначеності, за своїми оціночними судженнями суттєво відрізняються від рецептів 90-х років ХХ століття. Тоді, в загальній атмосфері ейфорії щодо відродження ідеї громадянського суспільства поодинокі скептики розцінювали таку концептуальну невизначеність як певний вирок, як підтвердження недоцільності використання старого поняття в нових умовах

Аналіз актуальних досліджень. Серед дослідників, які констатують невизначеність концепції громадянського суспільства, в першу чергу слід відзначити Дж. Кіна [3]. Нові підходи до цієї концептуалізації ми знаходимо в роботах Дж. Еренберга [2]. Також показовою є еволюція поглядів на цінність концепції громадянського суспільства К. Кумара [4].

Сьогоднішні констатації концептуальних проблем громадянського суспільства, попри їх більшу популярність та жорсткість, майже повністю заперечують рецепти минулого, тобто можливість простої відмови від цієї концепції через її нечіткість та залучення до неї суперечливих смислів на різні смаки. Значною мірою така зміна пояснюється тим, що громадянське суспільство в різних його проявах надто щільно увійшло в тканину сучасної соціальної теорії та практики. В якості альтернативи його елімінації все частіше і в різних формах висловлюється вимога його реконцептуалізації.

Така реконцептуалізація концепту спонукає до переосмислення його невинувато забутих теоретичних моделей. Так само реанімується цінність робіт дослідників, які аналізували їх зміст та значення, але не потрапляли до панівного ліберального потоку наукового аналізу. Як приклад, ми розглянемо одне з перших досліджень, що його здійснив у роботі «Ідея громадянського суспільства» (1992) А. Селігмен – соціолог з університету Бостону [5].

Мета статті. Проаналізувати аргументацію А. Селігмена як приклад ранньої критики ідеї громадянського суспільства, що констатує її неадекватність як засобу вирішення сучасних проблем. Розкрити зміст його тези, що класична ідея громадянського суспільства – це його етичне бачення, а шотландська теоретична традиція є неперевершений взірць громадянського суспільства як етичного ідеалу соціального устрою. Також у статті аналізуються три різновиди сучасного використання цього поняття та обмеженість інституційної концепції громадянського суспільства як тотожного демократії.

Виклад основного матеріалу. Свій аналіз ідеї громадянського суспільства А. Селігмен починає з констатації проблем її сучасного відродження, а саме того, що ця концепція стала означати різні речі для різних людей. Ця ситуація оцінюється ним як стан «величезної невизначеності і не меншої плутанини» навколо громадянського суспільства [5, р. XI]. Нагадаємо, що така оцінка висловлюється на початку 90-х років, в період ренесансу цієї ідеї. Отже, А. Селігмен вже тоді був свідомий щодо її протиріч і тому з певною іронією вказує на поєднання хвилі популярності цього поняття серед інтелектуалів, політиків та журналістів з наростаючими сумнівами як західних, так і східноєвропейських теоретиків щодо ефективності його сучасного використання.

Головна його мета – це обґрунтування неможливості використання ідеї громадянського суспільства в сучасних умовах як презентація доказів «неадекватності ідеї громадянського суспільства для рішення ... сучасних ... дилем Сходу або Заходу» [5, р. 199]. Цей критичний висновок спирається на

аналіз еволюції концепції громадянського суспільства від Дж. Локка та шотландських просвітників до Г. Ф. В. Гегеля та К. Маркса. Хоча в цьому аналізі використовується матеріал із соціальної та політичної теорії, головним у ньому залишається соціологічний підхід. Тому свій огляд еволюції цієї концепції він визначає в термінах «соціології знання». Особливість селігменівського аналізу полягає у обґрунтуванні ним ключового положення – основу ідеї громадянського суспільства складає її етичний вимір. Ця ідея «є втіленням етичного ідеалу соціального порядку, що якщо й не долає, то, щонайменше, гармонізує конфліктуючі вимоги індивідуальних інтересів та соціального блага» [5, р. X].

Разом з тим, громадянському суспільству і в етичному вимірі були притаманні суперечності і воно демонструвало свою крихкість та недовговічність. Про це свідчать зафіксовані ним три етапи його розвитку – локівський, шотландський та той, що асоціюється з І. Кантом, Г. Ф. В. Гегелем та К. Марксом. Говорячи про перший етап етичного бачення громадянського суспільства, пов'язаний з роботами Дж. Локка, дослідник зазначає: «Значною мірою, як і сьогодні, поява ідеї громадянського суспільства в кінці 17 та у 18 столітті стала наслідком кризи соціального устрою та руйнування існуючих парадигм самої ідеї порядку» [5, р. 15]. Формування уявлення про громадянське суспільство як спосіб подолання цієї кризи відбувається в контексті радикальних зрушень в європейській соціальній думці того часу. Вони відображали народження інтересів незалежного індивіда та пошук моральних підвалин соціального устрою. Для Дж. Локка громадянського суспільства є тотожним політичній сфері, і тому дихотомія «громадянське суспільство – держава» в його системі не має сенсу. Локківське політичне або громадянське суспільство протистоїть не державі, а стану природи і є способом подолання протиріч та обмеженості останнього.

Секуляризація громадянського суспільства відбувається в роботах шотландських просвітників-моралістів, які заперечують пошук моральних

джерел в потойбічних факторах. Для А. Селігмена ці постаті репрезентують другий етап розвитку класичного етичного бачення громадянського суспільства та апогей концептуальної історії цієї ідеї. Безумовно, погляди шотландських просвітників на громадянське суспільство були різні. Для А. Фергюсона воно означало, насамперед, що кожен індивід має відчуття своїх обов'язків як громадянина і виконує їх в силу свідомої відданості загальному благу. Для А. Сміта громадянське суспільство – це сильне почуття кожним громадянином своєї соціальної причетності, що спрямовує його приватні інтереси в напрямку загального блага. Але що поєднувало їх, так це розуміння громадянського суспільства як соціального простору, який управляється внутрішніми цінностями і ґрунтується на наших моральних почуттях. «Той зміст, який мислителі шотландського просвітництва вкладали в ідею громадянського суспільства, насамперед, означав сферу солідарності, яка тримається на силі моральних сентиментів та природних почуттів» [5, р. 146]. А. Селігмен наголошує, що у поєднанні з визнанням ролі універсального людського розуму ця доктрина формує розвинуте етичне бачення громадянського суспільства як соціального простору. Не випадково шотландська модель громадянського суспільства етичної солідарності слугує йому критерієм оцінки на аутентичність інших його інтерпретацій. Тому ці три етапи класичного етичного бачення громадянського суспільства можна перейменувати як дошотландський, власне шотландський та постшотландський.

До останнього етапу А. Селігмен відносить розвиток цієї ідеї спочатку Д. Юмом та І. Кантом, а потім. Г. Ф. В Гегелем та К. Марксом. Попри значну відмінність концепцій громадянського суспільства у кожного з них, автор вважає, що їх об'єднує поступове руйнування шотландської моделі як взірця класичного етичного бачення громадянського суспільства, в якому тісно переплелись мораль та розум, індивід та суспільство. Д. Юм порушує цей баланс розмежуванням сфери морального, раціонального та справедливого. Для нього вже неможливий соціальний порядок в термінах морально

сформульованого блага [5, р. 147]. Що ж до позиції І. Канта, то А. Селігмен характеризує її як певне повернення і навіть поглиблення шотландських традицій у питаннях взаємодії приватного та публічного, конкретного та універсального. Однак, перетворення доктрини моральних сентиментів у кантівський моральний закон він, знов-таки, оцінює як руйнування класичного етичного бачення громадянського суспільства. Те, що у І. Канта громадянське суспільство більше співзвучне з державою, означає розкол між приватною сферою, за якою залишаються мораль і етика, та суспільством як юридичною спільнотою, в якій діють права та обов'язки у відриві від моралі.

Нарешті, аналізуючи теоретичну спадщину Г. Ф. В. Гегеля та К. Маркса щодо ідеї громадянського суспільства, А. Селігмен вказує на притаманні їй протиріччя. З одного боку, їх об'єднує спроба возз'єднати сфери закону та моралі, як основу оригінальної ідеї громадянського суспільства. Обидва теоретики по-різному прагнуть реалізувати модель етичного бачення громадянського суспільства, для якого вже недостатньо ідей «про моральні почуття та природні симпатії» [5, р. 151–152]. З іншого боку, той спосіб, в який кожен з них вирішує це завдання, за твердженням А. Селігмена, остаточно руйнує класичну ідею громадянського суспільства. Г. Ф. В. Гегель це робить через те, що розрізняє державу та громадянське суспільство і тим самим позбавляє останнє можливості повної етичної самореалізації. До того ж, навіть концепція громадянського суспільства втрачає свою автономність, адже вищий етап її розвитку Г. Ф. В. Гегель вбачає тільки у державі.

Якщо Г. Ф. В. Гегель «розчиняє» його в універсальному етичному просторі держави, то К. Маркс «розчиняє» його у майбутній перспективі єдиного та вільного людства, коли зникають і громадянське суспільство, і держава. Отже, на відміну від шотландської традиції громадянського суспільства як легітимного носія етичного ідеалу соціального устрою, громадянське суспільство К. Маркса та Г. Ф. В. Гегеля перетворюється в арену конфліктів, а їх подолання можливе тільки в інших негромадянських

етичних вимірах. «Разом з Гегелем та Марксом ми, фактично, приходимо до кінця справжньої традиції громадянського суспільства» [5, р. 215]. Такий висновок робить А. Селігмен після завершення свого аналізу розвитку цієї класичної ідеї.

Відповідно, в змістовному плані аргументація А. Селігмена доповнюється другою тезою. Нагадаємо, що його перша *теза* характеризувала етичний вимір громадянського суспільства як основу класичного етапу розвитку цієї ідеї. Отже друга теза «аргументу Селігмена» полягає у наступному: найкращим втіленням класичного етичного бачення є шотландська модель громадянського суспільства як апогей концептуальної історії цієї ідеї. Іншими словами, це означає, що попередній (локківський) етап продемонстрував незрілість цього етичного бачення, а постшотландський період (від І. Канта до К. Маркса) зруйнував громадянське суспільство як етичний ідеал соціального устрою.

Згідно з логікою А. Селігмена, жодна концепція громадянського суспільства не є справжньою, якщо вона не бере до уваги його етичний зміст і заперечує моральний авторитет як індивіду, так і суспільства в традиціях шотландських просвітників. Після них він не бачить нічого, крім девальвації етичного громадянського суспільства. Попри те, що цей посткласичний період знаходиться поза предметом дослідження, автор все ж вдається до його короткого огляду. Головна його мета – підсилити свій аргумент твердженням, що в сучасному суспільстві, взагалі, етичне бачення громадянського суспільства неможливо і тому немає місця і для цієї концепції. Останнє положення, фактично, можна визначити як завершальну, третю тезу в аргументації А. Селігмена.

Зокрема, об'єктом критики А. Селігмена стають сучасні ліберально-комунітарні пошуки консенсусу як комунікативної взаємодії між раціональними індивідами (Ю. Габермас) та звернення до принципу справедливості (М. Роулз) [5, р. 190, 192].

На тверде переконання соціолога, жодна сучасний концепт не відповідає класичному взірцеві шотландського етичного бачення, внаслідок чого ми позбавляємося концептуальних підстав вважати цю ідею релевантною до новітньої політичної та соціологічної теорії.

Цей невтішний висновок з «аргументу Селігмена» має також підкріпити означення різних форм сучасного вживання терміну «громадянське суспільство», яке дається в заключних нотатках. Можна сказати, що йдеться про спробу теоретичного або теоретико-методологічного підсилення головного аргументу. Мотив такої спроби той самий, що і в його аналізі історії класичної (за А. Селігменом, етичної) ідеї громадянського суспільства – з'ясувати (за А. Селігменом, поставити під сумнів) спроможність цієї ідеї мати теоретичну та практичну цінність у наші дні.

У цілому, А. Селігмен ідентифікує три форми сучасного використання поняття громадянського суспільства: а) як гасла, б) як аналітичної соціологічної концепції, в) як нормативної концепції та етичного ідеалу. Як гасло термін «громадянське суспільство» задіяний у різний та суперечливий спосіб у різних історичних, культурних та практичних контекстах. У результаті перший різновид його використання як гасла А. Селігмен цілком справедливо оцінює як непридатний у даному контексті. Тому головна увага зосереджується на двох інших смислах і, що важливо, в обох він вбачає «аналітичні аспекти громадянського суспільства як соціологічної концепції» [5, р. 203].

Друга форма вживання поняття «громадянське суспільство» визначається ним як «концепція політичної соціології», що характеризується певним організаційним або інституційним рівнем. Згідно А. Селігмену, йдеться про «ідею громадянського суспільства як вираз певного типу інституційного устрою». Але таке аналітичне та інституційно-соціологічне розуміння громадянського суспільства, на його думку, надто різке схоже на ідею демократії. На цій підставі друга форма вживання терміну визнається такою ж неадекватною, як і громадянське суспільство в сенсі гасла. За цією

логікою, стверджує автор, якщо громадянське суспільство означає те ж саме що і «демократія», тоді це поняття не має особливого теоретичного та практичного значення. Якщо демократія – це те, що можна означити за допомогою «громадянського суспільства», тоді в центрі уваги повинна бути демократія, а не громадянське суспільство. Що ж стосується більшої популярності поняття громадянського суспільства у Східній Європі, то А. Селігмен схильний пояснювати цей факт не його додатковою аналітичною вагою, а його нейтральністю та некорумпованістю порівняно з поняттям демократії [5, р. 204].

Тільки третій тип використання поняття, на його думку, дає можливість виходу на конкретні аспекти цього феномену як прояву етичного простору. Адже в теоретичному плані єдиною «працюючою» концепцією громадянського суспільства вважається його нормативне бачення як ідеальної етичної моделі суспільного життя. А в історичному плані ця етична модель, як основа класичної ідеї громадянського суспільства, була реалізована тільки у шотландських просвітників. Після них справжнє етичне бачення громадянського суспільства є неможливим, а сама концепція втрачає своє значення. У такому контексті робить висновок А. Селігмен, «... ми залишаємося один на один з проблемами, але без можливості їх вирішити» [5, р. 206].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи селігменівську інтерпретацію ідеї громадянського суспільства початку 90-х років, треба визнати наскільки цінним виглядає його аргументація в концептуалізації цього хаотичного теоретичного простору. Стосовно головного посилу А. Селігмена про неадекватність ідеї громадянського суспільства для розв'язання сучасних проблем та констатації її невизначеності, то сьогодні цей мотив підхоплює ціла низка сучасних дослідників. Але вони заперечують його радикальний висновок про неможливість використання цієї концепції взагалі.

Особливу цінність аргументація А. Селігмена має з точки зору реанімації етичного бачення громадянського суспільства, яке після кризи «сакральної» ліберальної візії, повинне посісти своє гідне місце в ряду різних теоретичних моделей громадянського суспільства. Що ж стосується його песимізму, що разом з шотландськими просвітниками назавжди пішло в історію оригінальне етичне бачення громадянського суспільства, то сьогодні для цього залишається все менше підстав. По-перше, через те, що активно зростає група дослідників, які називають себе послідовниками саме шотландської традиції. По-друге, вже є соціологи, як, наприклад, Дж. Александер, які активно розробляють той проект, на успіх якого вже не сподівався А. Селігмен, – концептуалізацію громадянського суспільства як сфери соціальної та моральної солідарності [1].

У цьому контексті важливо зрозуміти, чому одна з перших сучасних спроб *соціологічного* аналізу громадянського суспільства завершилась невдачею. Коріння її поразки, на нашу думку, чітко проступають в тому, що А. Селігмен у своєму баченні громадянського суспільства як соціологічної концепції наштовхнувся на проблему її «поглинання» більш значущою політичною концепцією демократії. Адже така соціологія громадянського суспільства як вираз його інституційного розвитку дійсно не має інших перспектив, ніж емігрувати у політологічне поле. Тому важливий урок А. Селігмена полягає у тому, що сучасний соціологічний підхід до концептуалізації громадянського суспільства, включно з осмисленням його етичного змісту, може спрацювати тільки за умов виходу за межі формальних інститутів і їх доповнення аналізом культурно-символічного та ціннісного виміру громадянського суспільства, в якому можуть знайти своє місце і шотландські ідеали солідарності, єдності приватного та публічного, моралі та закону.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Alexander J. The Paradoxes of Civil Society / J. Alexander // *International Sociology* . – 1997. – Vol. 12. – № 2. – P.115–133.

2. Ehrenberg J. Civil Society: the Critical History of an Idea / J. Ehrenberg. – N.-Y.: New York University Press, 1999. – 280 p.
3. Keane J. Civil Societies: Old Images, New Visions / J. Keane. – Cambridge: Polity Press, 1998. – 264 p.
4. Kumar K. Civil Society: An Inquiry into the Usefulness of an Historical Term / K. Kumar // British Journal of Sociology. – 1993. – Vol. 44. – № 3. – P. 375 –379.
5. Seligman A. The Idea of Civil Society / A. Seligman. – N.-Y.: Free Press, 1992. – 315 p.

Стаття надійшла до редакції 13.11.2017